

## ВОЈНА ОРГАНИЗАЦИЈА У НАИСУСУ У III И IV ВЕКУ

Реформе Диоклецијана и Константина с краја III и почетка IV века чине прекретницу у организацији римске војске и почетак једног новог и потпуно различитог поглавља у војној историји Царства и његових провинција. Војна организација IV века разликује се од периода принципата у коме је војска била професионална и погранична. Диоклецијан је створио, а Константин раширио обласну војску коју је владар могао да покреће у било који део своје државе који је био угрожен, док су у исто време све границе браниле трупе које су биле стално стациониране на границама провинција. Управо је Диоклецијан увео да се војне снаге деле на покретне трупе или *comitatenses*, које су се придруживале владару на његовим путовањима и форимирани су „свету пратњу“ (*comitatus*); и пограничне трупе *limitanei*.

Константин је даље поделио покретну војску на *comitatenses* и *pala-tini*, који су били привилеговани део комитатенсеса и задржали су карактер царске гарде, због чега их је већина била стационирана у суседству Константинопоља или Италије (12 палатинских легија било је на Западу, 8 их је било у Италији, 3 у Африци, 1 у Галији, 13 их је било на Истоку, од тога 12 близу Константинопоља, 1 у Илирику).<sup>1</sup> Пограничне трупе *limitanei* најпре су биле организоване попут римских легија и чинило их је око 6000 људи, да би потом биле разбијене на одреде од 1000 војника (који би одговарали старим кохортама) и ти одреди су били стационирани у различитим деловима, а понекада и у различитим провинцијама. *Limitanei* су били састављени од пешачких кохорти и ескадре коњаника који су били под одвојеном командом. Сва ова војска је била под командом *magistri militum*, при чему је пешадијом командовао *magister peditum*, док је коњицом командовао *magister equitum*. Касније се од овакве поделе одустало и уведена су два војна заповедника која су била истог ранга са титулом *magister equitum et peditum praesentalis*. За време владавине Теодосија I (379-395) ова двојица војних заповедника били су непосредно присутни уз владара и становали су у Константинопољу. На Истоку су била још три војна заповедника који су командовали потпуно независно војскама које су

---

<sup>1</sup> B. Bury, *History of the Later Roman Empire I-II*, London 1923, 34-42.

биле стационаране у три велике области- *magistri militum per Orientem, per Thracias* и *per Illyricum*. Ови војни заповедници командовали су трупима *comitatenses* који су се налазили на њиховом подручју, а њима су били потчињени и команданти (*duces*) пограничних трупа- *limitanei*.<sup>2</sup>

У периоду раног Царства (I и II век) странци су били искључени из војне службе, да би већ у III и IV веку војска по свом саставу била шаренолика и у све већој мери варваризована. Са увођењем аутократије највреднији елемент у царској војсци постају управо варвари и то Германи, али и становници Царства-Илири. Помоћни одреди *auxilia* углавном су били регрутовани од варвара изван граница римског Царства, док су легије и даље формиране од римских грађана, али разлика између грађана и потчињених је нестала када је и становницима провицинија додељено грађанство. Тако су легије и коњица престале да имају привилегован положај и *auxilia* на дунавској граници, која је била састављена углавном од варвара, била је на вишем нивоу у односу на одреде легионара који су били под истом командом.

Три принципа у војној организацији, која су успостављена у периоду раног Царства, током III и IV века била су напуштена. Странци нису смели да служе у римској војсци, да би потом и варвари били укључени у војну службу. У периоду принципата римска војска је била професионална, дужина службе износила је 20 година и служба се није смела напустити, док се у каснијем периоду укида обавезна војна служба. Тако нпр. у V веку цар Валентинијан III (425-455) у писму наводи да „ниједан римски грађанин не би требало да буде присиљен на војну службу, осим када је у питању одбрана његовог града у случају опасности.“<sup>3</sup> И трећи принцип који је напуштен јесте да су само слободни људи могли обављати војну службу, јер у време криза, када су варвари почели нападати на Царство, робови су позивани да га бране а заузврат су добијали слободу.<sup>4</sup>

Римљани или странци који су ступали у војску за обављање војне службе добијали су новац или земљишни посед. Син војника могао је да задржи земљишни посед уколико би наследио оца у професији. Међутим, ова наследна војничка служба престала је да важи још пре Јустинијана. Као што је већ поменуто, војска је обезбеђивана и из редова варвара који су инкорпорисани у Царство, али нису уживали лична права Римљана (нпр. странци се нису могли женити Римљанкама), међутим управо су ти варвари били најдрагоценији елемент у царској војсци и као такви током IV века почели су да продиру и у официрски кадар. Амијан Марцелин помиње три ранга у војној команди: *protector, tribunus, comes*,<sup>5</sup> и свако онај ко је желео да напредује у војничкој каријери морао је да прође сва три степена.

<sup>2</sup> О овоме види: T.D. Barnes, *The new empire of Diocletian and Constantine*, 1982.; E. Gibon, *The history of the decline and fall of the Roman empire*, 1974.; R. MacMullen, *Soldier and civilian in the later Roman empire*, 1963; S. Williams and G.Friell, *The Rome that did not fall: the survival of the east in the fifth century*, 1999.

<sup>3</sup> B. Bury, *History of the Later Roman Empire I-II*, London 1923, 40.

<sup>4</sup> *Cod.Theod.*, 13,16

<sup>5</sup> *Amm.Marc., Res gestae XXX*, 7,3

Организација римске војске током IV века у великој мери је промењена у односу на претходни период (II и III век). Недостају нам извори на основу којих бисмо пратили трансформацију јер битке које су вођене у овом периоду нису као посебно описане дошле до нас. Али видећемо, када дођемо до шестог века, за који имамо потпуне податке, да су војне снаге Царства имале другачији карактер и биле су на другачији начин организоване у односу на претходни период. Наиме, све до битке код Адријанопоља (378.) најважнију улогу у римској војсци имала је пешадија док је коњица имала улогу помоћних одреда. Међутим, у бици код Хадријанопоља коњаници источних Германа нанели су пораз Валенсу и помогли Теодосију да победи. Била је то добра поука за Римљане коју су они прихватили и извршена је трансформација царске армије, тако да убудуће пешадија је била помоћник коњици од које је све више зависила победа над непријатељем. Видећемо да су у VI веку битке често зависиле само од коњаника. Сигурно је да је ова револуција у тактици морала да се одрази и на организацију и носила је постепене промене легионарског система.<sup>6</sup>

\* \* \*

Археолошким истраживањима утврђено је да се антички Наисус налазио на десној обали Нишаве, на територији коју једним делом покрива нишка тврђава.<sup>7</sup> Антички град се развијао у долини реке Нишаве, на њеној десној обали која је била пространа и равна чиме је пружала могућност за насељавање али и подизање утврђења. У историографији је утврђено да је градском насељу које се развило на десној обали Нишаве претходило мање домородачко село (*vicus*) што је битно утицало на образовање војног утврђења у његовој близини. Наиме, на основу археолошких истраживања обављених у неким античким градовима на Балкану, утврђено је да су римски војни логори обично подизани у близини домородачких села јер су се логори снабдевали и храном и водом управо из тих села која су им била у непосредној околини. Домородачки живаљ (Илири, Келти и Трачани) добро је документован али у изворима из римског доба и то нарочито у ономастици. Домаћа имена срећу се појединачно или у оквиру породице на извесном броју надгробних и заветних споменика.<sup>8</sup> Археолошка ископавања, која су обављена на ужој територији града, потврдила су предримску популацију на левој и десној обали Нишаве.<sup>9</sup> Приликом

<sup>6</sup> В. Вугу, *nav.delo*, 42.

<sup>7</sup> О положају града види код: П. Петровић, *Нови мљоказ Филипа I Арабљанина-прилог топографији античког Наиса*, *Старинар VIII* (1967), 56-60; Д. Јовановић, *Неки топографски подаци о страом Нишу*, *Старинар V-VI* (1956), 365-372; Г. Милошевић, *Италијански план Ниша из 1719. године као повод за реконструкцију изгледа средњовековног и античког града*, *Зборник радова Ниш и Византија III* (уредник М. Ракоција), (Ниш 2005), 149-162.

<sup>8</sup> Р. Petrović, *Inscriptions de la Mesie Superieure, Naissus- Remesiana- Horreum-Margi*, vol.IV, Beograd 1979 (=IMS.vol.IV)

<sup>9</sup> М. Гарашанин, Р. Ајдић, *Праисторијске културе Поморавља и источне Србије*, Ниш 1971, 55 и даље

ископавања пронађени су: три мале фибуле трачког типа од бронзане жице кружног пресека са посувраћеном ногом у виду навоја у Јагодин-мали; уломци керамчких посуда са терена око фабрике „Ратко Павловић“. На основу ових налаза тешко је утврдити локацију домородачког села али на основу тога како су распоређени путни правци и некрополе сматра се да најстарије насеље настало на територији испод данашње турске тврђаве.

Римљани су у нишавску долину дошли у првој деценији I века н.е када су римске легије крећући се са хеленистичког југа дошле до Дунава. Почетком II века долази до слабљења римске државе услед упада варвара, болештина и неродних година и као последица свега тога опада број становника.<sup>10</sup> У Наисусу је формирана нишка кохорта *I Aurelia Dardanorum* 169. године која је бројала 1000 људи. О постојању ове кохорте сведочи натпис пронађен на територији Ниша<sup>11</sup> али не постоје поуздани подаци о локацији и изгледу логора ове кохорте. На основу археолошких истраживања извршених на локалитету Кулине код села Равна (антички *Timacum minus*) утврђена је локација логора и насеља које му припада.<sup>12</sup> Истоимена јединица (*I Aurelia Dardanorum*) имала је свој логор и у *Timacum minus*-у, а постојање ове јединице потврђено је у пронађеном натпису следеће садржине:

[Im]p(eratori) Caes(ari) M. Antonio |  
[Go]rdiano Pio Felici | [In]victo Aug(usto)  
trib(unicia) p(otestate) V | [c]o(n)s(uli) II p(atri)  
patriae proco(n)s(uli) coh(ors) | [I] I Aurel(ia)  
Dardanor(um) | [G]ordiana devota | [n]umini  
maiestati\ [q]ue eius dedicante | [Lu]cio Catio  
Celere | [leg(ato) Aug(usti) p]r(o)pr(aetore) Attico  
[[et Prae]textato | [co(n)s(ulibus)]<sup>13</sup>

у преводу: Императору Цезару М. Антонију  
Гордијевој божанској срећи|непобедивом Августу  
трибунском влашћу V пута | конзулу два пута  
оцу отаџбине проконзулу кохорте I Аурелијеве Дарданске  
Жртвован Гордијани његовој вољи и узвишености посвећен  
Лукију Катиу Целеру легату Августовом пропретору и протекстату  
Атику  
и часним конзулима.

<sup>10</sup> A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602 I*, Oxford 1964.

<sup>11</sup> P. Petrović, IMS; vol. IV, 83. n° 32, натпис гласи:

G. Jul(ius) Severus | mil(es) coh(ortis) I Aur(eliae) |  
Dardanorum vix(it) an | n(is) XLVII Jul(ius)  
Var | anus filio pi | (entissimo---

prevod: G. Julije Sever vojniki I dardanske kohorte  
živeo je 47 godina Julija Varana sinu

<sup>12</sup> П. Петровић, *Равна код Књажевца-римска тврђава*, Археолошки преглед 17, (Београд 1975), 95-97)

<sup>13</sup> P. Petrović, IMS; vol. III-2, 76. n° 22; П. Петровић, *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*, (Београд 1975), 141. n° 39

Од средине II и у првим деценијама III века у Наисусу је потврђено и присуство више легионара-ветерана који су припадали одредима *legio III Flavia* и *legio VII Claudia* стационараним на северним границама провинције у логорима Singidunum и Viminacium.<sup>14</sup> Пронађена је вотивна плоча у Наисусу следеће садржине:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)| sacrum| C.  
Fl(avius) Felix| vet(eranus) leg(ionis)|  
VII Cl(audiae)|---<sup>15</sup>

У преводу гласи: Јупитеру најбољем и највећем |жртву | К.  
Флавије Феликс ветеран VII Клаудијеве легије

Пронађена вотивна ара такође сведочи о боравку легионара у Наисусу:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Pa|terno  
Ae|pilofio(!) Sanc( ) Oriens|  
Cor(nelius) Mide P.| Ael(ius) Cocaius|  
vet(erani) leg(ionis) VII Cl(audiae)  
Sev(eriana) |ex voto posu(erunt)  
|Maximo et Aeli| ano co(n)s(ulibus).<sup>16</sup>

У преводу: Јупитеру најбољем и највећем очинском Епилофију(!)  
светом Богу сунца| Корнелије Миде П.|Елије  
Кокаиус| ветерани VII Клаудијевске сенаторске легије  
положили су са заветом богу| Максиму и Елију| конзулима  
за ту годину

Ветерани се помињу и у следећем натпису:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Ful( )|et  
Jun(oni) Reg(inae)| et Deo Libe(ero)|  
Et Hilare (!)| G. Iul(ius) Servan|dus  
Vet(eranus) et | Fl(avii) Numisius (et)|  
[ N ]umisias[nus]---<sup>17</sup>

<sup>14</sup> С. Ферјанчић, *Насељавање легијских ветерана*, Београд 2002.

<sup>15</sup> Р. Petrović, *IMS vol.IV*, 73., n°12; П. Петровић, *Епиграфска саопштења*, Старинар 19, (1968), 227. На основу облика слова и трочлане именске формуле натпис је датан у последње деценије II века.

<sup>16</sup> *Idem*, 77., n°21; 223. година. Конзули су били Луције Марије Максим Перпетуо Аурелијан и Луције Росције Елијан Пакул Салвије Јулијан (уп. Degrassi, *Fasti cosolari*, 976)

<sup>17</sup> Р. Petrović, *IMS IV*, 79., n°25 На основу трочлане именске формуле овај натпис датумемо у II век

превод: Јупитеру најбољем и највећем Фул( ) и  
Јунони краљици| и богу Баху  
И Хилари(!) Г. Јулије Севандус  
Ветеран и Флавије Нумисије (и )...|  
Ниминијанус

Два надгробна споменика такође сведоче о присуству али и боравку ветерана у Наисусу. Натписи су следеће садржине:

---] et sibi viba(?) et |Aur(elius)Valenti|nus  
v(e)t(eranus) fili|ae b(ene) m(erenti) p(o)s(uerunt).<sup>18</sup>

Превод: и себи живом(!) Аурелије Валентинус  
ветеран заслужној ћерци поставили су

D(is) M(anibus) | C. Jul(io) Vindici |  
vet(erano) vix(it) ann(is) LX |et Aeliae  
Sere|nae eius vix(it) ann(is) | XXX  
C.Juli Her|mocora (!) Nici[a] Florus  
Mestri|us et Tziteis| liberti et Aelius  
Fecundus Cos|mus b(ene) m(erentibus)  
f(aciendum) c(uraverunt)<sup>19</sup>

У преводу гласи: Боговима Манима | К.Јулије Виндекс|ветеран  
живео је 60 година| и његова Елија Серена живела је 30 година|  
К.Јулије Хермогора(!) Никиа,Флорус, Местриус и Тизис|  
ослобођеници и Елије Фекундус и Елије Космус|настојали су  
завет да испуне

Највећи број испужених војника горњомезијских легија IV Flavia и VII Claudia настанио се у насељима поред логора Singidunuma-a и Viminacium-a. Претпоставља се, да су се ветерани легије VII Claudia из Naissus-a и Timacum Minus-a након службе у Viminicaium-u, вратили у завичај. Наиме, регрутација за легију VII Claudia углавном је обављана на подручју *Moesia Superior*. Међутим, морамо имати у виду да су се ветерани могли задржати у близини места службе због чега су горе наведени натписи могли да се односе на војнике који су остали где су и служили али и на оне који су се вратили у родни крај.<sup>20</sup>

<sup>18</sup> *Idem*, 85., №36 На основу гентилног имена Aurelius натпис би се могао датovati у другу половину II или III век. Али на основу слова можда би га требало датovati у III век. О овоме види П. Петровић, *Палеографија горњомезијских натписа*, Београд 1975.

<sup>19</sup> P. Petrović, *IMS IV*, 85., №37 На основу гентилног имена Aelius, посвете Dis Manibus и формуле bene parentibus натпис се датира у II или III век

<sup>20</sup> С. Ферјанчић, *нав.дело*, 164-165.

Међу војницима легија које су биле стациониране у Наисусу од средине II до почетка III века извештан је број и конзуларних страторанижних војних заповедника о чијим надлежностима не сазнајемо много из натписа у којима се помињу.

Натпис гласи:

Domn(ae) Re[g(inae)] | et Domno et | Bono  
 Evento(!) | pro s(alute) Aug(usti) | Ulp(ius) Martinus  
 s(trator) | c(onsularis) l(egionis) VII C(laudiae)  
 S(everianae) Alex (andianae) | v(otum) p(osuit)  
 l(ibens) m(erito)<sup>21</sup>

превод: Госпођи владарки] | и Господару и | доброј судбини(!)  
 за здравље Августа|Улпије Марцинус  
 стратор конзуларни VII Клаудијеве сенаторске легије  
 Александријске|са задовољством је испунио свој завет

У историографији је преовладало мишљење да су *stratores consulares* били задужени да организују коњичку ергелу, јер је околина Наисуса била погодна за узгајање коња. *Stratores* су по свој прилици били запослени и у радионицама за производњу или поправку војне опреме чије постојање је документовано изворима.<sup>22</sup> У Наисусу се осећала потреба за радионицом и због близине рудника метала којих је било у залеђу у време када је војска била стационирана у граду. Коњичке јединице (*equitum*) у граду служиле су да обезбеђују руднике и транспортују материјал. Град се налазио и на раскрсници важних путева и самим тим многим био успутна станица тако да су *stratores* могли да обављају и послове у вези са саобраћајем (контрола обезбеђења, организација каравана и сл.). Када говоримо о логору треба рећи да је на Нишави постојао и центар за обуку регрута за службу у морнарици, о чему потврђује споменик Луција Касија Кандида, морнаричког регрута седме Клаудијеве легије пронађен у нишкој Тврђави. Натпис је следеће садржине:

D(is) M(anibus) | L. Cassius | Candidus |  
 mil(es) leg(ionis) VII C(laudiae) disces(!)  
 epibeta(!) vi(xit)] an(nis) XXI [m(ensibus)...  
 d(iebus)] III m[il(itavit)] an(nis) [ ] [---]<sup>23</sup>  
 у преводу гласи: Боговима Манима Луције Касије Кандида  
 војник VII Клаудијеве легије обучавао се  
 живео је 21 годину, месеца....  
 дана четири војничке године

<sup>21</sup> P. Petrović, *IMS vol.IV*, 68. n°3

<sup>22</sup> *Notitia Dignitatum*, Or. XI,37

<sup>23</sup> P. Petrović, *IMS vol.IV*, 82-83, n°31



Овај натпис указује да је на Нишави био развијен речни саобраћај бродовима које су легије користиле за снабдевање и контролу приобалног подручја.

Из наведених натписа не сазнајемо много о задужењима војника, нити налазимо податке о њиховим породицама, али на основу њихових имена можемо утврдити њихово порекло. Најстарији досељеници у Наисусу били су војници и ветерани помоћних јединица: С. Iulius Plato<sup>24</sup>, војник прве кохорте Килићана-из Киликије или неке друге источне провинције и Тi. Claudius Valerius<sup>25</sup> из Хиерапитане на Криту. Овај други је био ветеран и припадник прве критске кохорте која је била стално стационирана на Дунаву код данашње Брзе Паланке, и након истека војне службе пред крај I века н.е настанио се у Наисусу. Управо овај податак довољно говори о брзом развитку града јер било је уобичајено да се војници после завршетка војничке службе настане у веће центре провинције где су добијали земљишни посед и трајно се настањивали. Сигурно је да се крајем I и почетком II века Наисус развио у урбани центар који је поред војног логора очигледно пружао могућности и за организовање цивилног живота да би већ средином II века писац Клаудије Птоломеј о Наисусу писао као о једном од четири највећа града у Дарданији. Досељеници су били и припадници помоћних одреда: Flavius или Claudius Proculinus, војник прве преторијанске кохорте(I-II век) и Т. Claudius Valerianus, трибунов корникуларије помоћног одреда чије се име не наводи.<sup>26</sup> Војници кохорте I Aurelia Dardanorum, која је била смештена у Наисусу носе гентилно име Aurelius, које су могли добити по неколико цара II и III века (Марку Аурелију, Комоду, Каракали па и Клаудију II). Aurelii су били најбројнији у граду и на његовој територији, а на основу когномена закључујемо да су војници регрутовани међу домородачким становништвом и порекло им је било илирско (Andia, Dasius, Plannius) или трачко (Bitus, Bassus, Tzitzis).<sup>27</sup> За војника исте јединице С. Iulius Severus на основу гентилног имена (Iulius) могло би се рећи да је странац, али пошто се на натпису наводи и име његовог оца Varanus које је илирског порекла, закључујемо да се ипак ради о војнику регрутованом међу домородачким становништвом.<sup>28</sup>

Легионари се у Наисусу срећу релативно касно тек у првим деценијама III века. Њихова имена срећемо на жртвеницима посвећеним Јупитеру, тако се помињу консуларни стратори М. Ulpius Martinus<sup>29</sup> и М. Aurelius Gaius<sup>30</sup> који су били војници легије VII Claudia, а налазимо и имена Т. Aurelius Atta<sup>31</sup> и М. Aurelius Valens, припадници легије III Flavia. Порекло ових

<sup>24</sup> *Idem*, 83, n°33

<sup>25</sup> *Idem*, 84, n°34

<sup>26</sup> Р. Petrović, *IMS vol.IV*, 74. n°15; *idem*, 85. n°35

<sup>27</sup> О пореклу имена и њиховом тумачењу види: Р. Petrović, *IMS*, vol IV у коментарима епиграфских споменика на којима се налазе имена покојника, дедиканата или чланова њихових породица.

<sup>28</sup> Р. Petrović, *IMS vol.IV*, 83., n°32

<sup>29</sup> *Idem*, 68., n°3(225.)

<sup>30</sup> *Idem*, 71., n°8(220.)

<sup>31</sup> *Idem*, 70., n°7



војника утврђујемо на основу њиховог номена, Aurelius, које нам указује да се ради о домороцима који су регрутовани као војници римских легија. Споменици су подигнути у годинама између 220. и 225., на основу чега закључујемо да су право римских грађана добили после 212. године, када је за време Каракалине владавине објављен *Constitutio Antoniniana*, којим је дато право римских грађана припадницима читавог Римског царства.

Невелик је број легионара у Наисусу, а међу онима чија су имена записана на споменицима помиње се и L. Cassius Candidus,<sup>32</sup> који је био морнарички регрут и чије име се често сусреће у Рациарији, где је могао бити регрутован, или у неком другом горњомезијском граду.

Оснивање војничких колонија у балканским провинцијама почело је у I и првој деценији II века н.е. Ветерани су у Наисусу почели да се насељавају у току I века н.е. На основу епиграфског материјала из балканских провинција закључујемо да су у већини случајева ветерани одлучивали да се настане у близини места службе. Када је реч о Мезији највећи број ветерана остајао је у насељима која су оснивана поред легијских логора, али ислужени војници су насељавали и велике градске центре, док се мали број њих настанио у мањим утврђењима и градовима.<sup>33</sup> Сви ветерански натписи везани за Наисус пронађени су у самом граду, а не на територији где су се најчешће насељавали и где би се због тога могло и очекивати да буду нађени. На једном натпису ветерана Гаја Јулија Вендекса помињу се и ослобођеници: Nicias, Florus, Mestrius i Tzitzis. У Наисусу је постојало више радионица у којима су ови некадашњи робови и радили. На једном натпису помињу се имена ислужених војника легије VII Claudia: Cornelius Mide и P. Aelius Cocaius а на основу дедикације Јупитеру Очинском Епилофију<sup>34</sup> могли би бити досељеници из трачких области. На натпису се среће и име ветерана Iulius Vindex а његовој породици припадају: Aelia Serena-његова жена и Aelius Fecundus и Aelius Cosmos,<sup>35</sup> који су његови наследници или рођаци. На основу облика њихове надгробне плоче која је била уобичајена „дарданска стела“, са полукружно засведеном нишом и архитектонском поделом на три основна поља, може се радити о домороцима или досељеницима из јужних градова (*Scupi*). Поред ветерана Јулије Серванде (*Iulius Servanda*) спомињу се и Flavius Numisius и Flavius Numisianus, чија когномена се срећу код неслободних људи.<sup>36</sup>

Наисус је, у другој половини II и у првим деценијама III века, достигао висок степен развоја и постао је значајан војни, привредни, културни и религијски центар. Град све више почињу да насељавају војници, занатлије, трговци а током III и IV века постаје и важно стециште римских царева који кроз њега пролазе али се у њему и задржавају.<sup>37</sup> Сигурно је војни значај Наисуса током III и IV века био већи у односу на претходни период о чему нам сведочи и постојање радионица за производњу оружја у самом

<sup>32</sup> *Idem*, 82-83., n° 31

<sup>33</sup> С. Ферјанчић, *нав. дело*, 129.

<sup>34</sup> P. Petrović, *IMS vol. IV, 77.*, n° 21

<sup>35</sup> *Idem*, 85., n° 37

<sup>36</sup> P. Petrović, *Epigrafska saopštenja*, *Starinar* 19, (1968).

<sup>37</sup> *Amm. Marc. XXVI* 5,1

граду. У овом периоду је и опасност од варвара са севера била све већа тако да је сходно томе и потреба да се град брани била већа него раније.<sup>38</sup> Међутим, за овај период другу половину III и IV век недостају нам и конкретни подаци о изградњи војних објеката. У току радова на палати „Горча“ (1965.) откривен је на левој обали Нишаве кастел квадратне основе са округлим кулама у угловима, који је обезбеђивао мост преко Нишаве.<sup>39</sup> Утврђење на левој обали Нишаве било је пандан логору на десној обали. О времену настанка овог утврђења сазнајемо на основу споменика консуларног бенефицијарија, који је пронађен на том месту и датује се у прву деценију III века.<sup>40</sup> Када се рушио стари мост на Нишави испред самог улаза у нишку тврђаву, да би се на том месту подигао нови гвоздени мост, пронађене су многе ствари међу којима и стари новац, прстен и тас са натписом: „*In tempore imperatoris Constan. ea fortes consructa est. Lucinius*“ који у преводу гласи: „У времену императора Константина ова тврђава је подигнута. Лициније.“<sup>41</sup> На основу овога закључујемо да су неки радови око тврђаве обављани и за време владавине Константина Великог.

Недостају посредни подаци о изградњи војних објеката у току III и IV века али такође нема потврде о војничком значају Наисуса у касноантичком периоду ни у *Notitia Dignitatum*-у, основном попису војних јединица у касној антици. Дакле, поставља се питање зашто војнички значај Наисуса није потврђен у *Notitia Dignitatum*-у? Војни значај који је град имао у овом периоду потврђује и Амијан Марцелин код кога наилазимо на податак да је Наисус неколико пута опседан али је доброштићен својим бедемима и лављом храброшћу посаде и никада није поклекао нити је освојен.<sup>42</sup> О значају града сведочи и Константинова и Лицинијева борба за превласт у граду.<sup>43</sup> Постојање царске радионице за израду оружја у Наисусу не може се замислити без добро организоване и јаке одбране.<sup>44</sup> Град се налазио и на раскрсници важних путева<sup>45</sup> (на исток *Naissus-Serdica*; запад и југ *Naissus-Ulpiana-Lissus* и *Ulpiana-Scupi*; на север *Naissus-Viminacium-Singidunum* и североисток *Naissus-Ratiaria*) у средишту провинције која је повезивала западни део Царства са Истоком, тако да је град морао бити снажан војнички пункт поседнут јаким и респективним снагама, као што је био у претходном периоду Царства када његов значај и није био тако велики као у касноантичкој епохи. Градови

<sup>38</sup> E. Gibon, *The history of the decline and fall of the Roman empire*, 1974.

<sup>39</sup> Д. Јовановић, *Неки топографски подаци о старом Нишу*, Старинар V-VI (1956), 369.

<sup>40</sup> P. Petrović, *IMS vol. IV*, 140., n°144

<sup>41</sup> К. Поп-Мандић: *Нишке старине*, Преглед епархије нишке 7, (1926), 411-413.

<sup>42</sup> Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri XIV-XXXI*, ed. Clark

<sup>43</sup> М. Мирковић, *Неколико питања владе Константина и Лицинија*, ЗФФ XII-1, (Београд 1974), 139-152; М. Васић, *Налаз сребрних тањира из Ниша*, Зборник Народног музеја VIII, (Београд 1975), 221-227.

<sup>44</sup> *Notitia Dignitatum*, Or. XI,37

<sup>45</sup> О овоме види: П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1976, 95 и даље; Idem, *IMS vol. IV*, Beograd 1979; исти, *Naissus – задужбина цара Константина* у: Римски царски градови и палате у Србији (ед. Д. Срејовић), Галерија САНУ књ.73, Београд 1993, 57-81.

који су по свом урбаном развоју и потенцијалу били слични Наисусу су *Scupi* и *Ulpiana*.<sup>46</sup> У *Notitia Dignitatum*-у забележено је присуство крупних војних формација *pseudocomitatenses Scupenses*<sup>47</sup> чија се снага и капацитет може поредити са легијским.<sup>48</sup> Локација њеног логора није утврђена док И. Миклучић сматра да би могла бити на простаном скупском агеу.<sup>49</sup> Спис *Notitia Dignitatum* бележи постојање јединице типа *pseudocomitatenses* и у Улпијани<sup>50</sup> где је проф. Ђ. Бошковић открио остатке великог римског каструма, квадратне основе и уочене су и бројне куле са бедемима и то кружног или потковичастог облика.<sup>51</sup> Градови *Scupi* и *Ulpiana* у периоду касне антике могу се по свом урбаном развоју поредити са Наисусом, а у њима су биле стациониране јединице типа *pseudocomitatenses*. Управо из наведених разлога претпостављамо да је и Наисус на својој територији имао стационирану војну јединицу овог типа. Имамо потврду да је део војних јединица би смештен у утврђењу типа квадрибургиум на левој обали Нишаве уз градску капију у време Константина Великог о чему је већ било речи у претходном делу текста. Претпоставља се да је већи део војске био у утврђењу ван града али положај војног логора у Наисусу ипак нам није познат.

У писаним историјским изворима Наисус се у IV веку помиње у делу Амијана Марцелина и нешто касније код Прокопија. Византијски историчар Приск описао је напад Хуна на град (441.) и наводи да је град потпуно опустео и да су га непријатељи до темеља порушили. Град је обновљен за време владавине цара Јустинијана I (527-565), а на основу археолошких истраживања која су обављена приликом радова на проширењу аутобуске станице утврђено је да је обновљен и војни логор. За време цара Јустинијана обновљено је али и изграђено четрдесетак утврђења на територији Наисуса која Прокопије наводи у свом списку утврђења. Војни логор у самом граду заједно са околним утврђењима имао је за циљ како одбрану града тако и његове околине.

\* \* \*

Примећено је да су већ са IV-им веком писани извори као и епиграфска грађа за историју града Наисуса знатно оскуднији у односу на претходни период. Такође ни досадашњи резултати обављених археолошких истраживања не пружају нам конкретне податке о војној организацији у

<sup>46</sup> А. Јовановић, *Археолошке белешке из касноантичког Наиса и околине*, Зборник радова Ниш и Византија I, (Ниш 2003), 23-37.

<sup>47</sup> *Notitia Dignitatum*, Or. IX, 42.

<sup>48</sup> А.Н.М. Jones, *The Decline of the Ancient World*, London 1975, 204-229.

<sup>49</sup> И. Миклучић, *Скопје со околните тврдини*, Скопје 1982, 67-71.

<sup>50</sup> *Notitia Dignitatum*, Or. IX, 44.

<sup>51</sup> Ђ. Бошковић, *Римске рушевине код Грачанице*, Старинар IV (1926-1927), 269-272. На основу војних реформи извршених за време Диоклецијанове и Константинове владавине утврђено је да је фортификациона конституција у Улпијани настала у првим деценијама IV века.

Наисусу у касноантичком периоду. На основу података за читаво Царство војне снаге су већ од IV века имале другачији карактер и биле су на други начин организоване у односу на претходни период. Диоклецијановим и Константиновим реформама извршена је трансформација царске армије која се одразила и на провинцијску војску. Стога војну организацију у Наисусу у овом периоду можемо и сагледати у контексту војне организације на нивоу читавог Царства. Даља истраживања требало би усмерити у правцу утврђивања локације војног логора у Наисусу у III и IV веку, а такође требало би сагледати и време доласка и разлог боравка одреда Батава на Медијани а на основу археолошких истраживања и расположивих писаних извора.

*Irena Ljubomirović*

#### MILITARY ORGANIZATION OF NAISSUS IN THE III AND THE IV CENTURY

In the second half of the II and during the first decades of the III century, Naissus reached a high level of development and became a significant military, economical, cultural and religious center. The town was increasingly been inhabited by soldiers, craftsmen and tradesmen. Moreover, during the III and the IV century, the town grew into an important focal point for Roman emperors who were not only visiting or passing through it, but stayed in it as well. Military significance of Naissus during the III and the IV century was certainly much greater as compared to the previous period, as evidenced by the existence of workshops for the production of weapons in the town itself. In this period, the threat of barbarians from the north was growing, so the need to defend the town increased accordingly. However, there are no concrete data on construction of military facilities in the second half of the III and the IV century. Also, there is no confirmation of the military significance of Naissus during the late-Antiquity period in *Notitia Dignitatum*, official ancient listing of military posts.

Epigraphic material offers valuable data on soldiers stationed in the town area. Apart from legionaries, there was a special category of *stratores*, who were most probably employed in workshops for the military equipment production or repair, as documented by sources. The need was felt for such workshop in Naissus also due to the closeness of metal ore mines located in the hinterland when the army was stationed in the town. Cavalry units in the town (*equitum*) served to safeguard the mines and to transport material. The town was situated in the crossroads of major routes and it was therefore a transit station to many people, so that the *stratores* could have also attended to errands related to traffic (security control, organization of caravans, etc.). It should also be mentioned that there was a camp on the Nišava banks for training recruits of the navy.

Formation of military colonies in the Balkan provinces started in the I century and the first decade of the II century A.D. Veterans started to colonize Naissus during the I century A.D. Judging by epigraphic material from the Balkan provinces, we may conclude that in most cases veterans would decide to take up permanent residences near the places of their service. In Moesia, the greatest number of veterans remained in the settlements organized beside the legionary camps, but retired soldiers also settled down in large civil centers, while a few of them took up residence in smaller forts or towns. All the veteran inscriptions related to Naissus were found in the town itself and not in the places of their residence as it may be expected.

The military significance of the town in this period was confirmed by Ammianus Marcellinus as well, whose writings contain the fact that Naissus had been under siege several times but it was well protected by its walls and by heroic bravery of its garrison and it had never been subjugated or conquered. The importance of the town is also proved by the battle of Constantine and Licinius for the domination over it. The existence of an imperial workshop for the production of weapons in Naissus is hardly conceivable without a well organized and strong town defense. The town was located in the center of the province that linked the western part of the Empire with the East, so that it had to be a strong military point garrisoned by potent and respectable forces.

